

Владислав Берковський

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ З КІНЦЯ XV – ДО ПОЧАТКУ XVII СТ.: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Статтю присвячено основним напрямкам та характерним рисам у господарській діяльності родини князів Острозьких, починаючи з часів князя Костянтина Івановича Острозького і до вигаснення родини на початку XVII ст. Відзначено, що основними напрямками діяльності стало збільшення земельного фонду родини, локування нових населених пунктів, а в тому числі і міського типу, та сприяння розвитку торгівлі.

Ключові слова: Острозькі, Острозький домен, торгівля, мита, посесія, локація.

Статья посвящена основным направлениям и характерным чертам хозяйственной деятельности семьи князей Острожских, начиная со времён князя Константина Ивановича Острожского и к времени выгасания семьи в начале XVII в. Отмечено, что основными направлениями хозяйственной деятельности стало увеличение земельного фонда семьи, локация новых населённых пунктов, и в том числе и городского типа, а также протекция развитию торговли

Ключевые слова: Острожские, Острожский домен, торговля, мита, посесия, локация.

This article is dedicated to the main tendencies and characteristic features of the Ostrozkyi princes' family economic activity from the times of Prince Konstantin Ostrozkyi till the dying-out of the family at the beginning of XVII century. It has been determined that the main directions of the activity are the family available land expansion, new settlements, including towns and trade development contribution.

Key words: Ostrozkyi, Ostrozkyi domain, trade, duties, possession, location.

Поза зростаючу актуальність дослідження питань, пов'язаних з розвитком господарства ранньомодерної України, впливу економічних чинників на розвиток політичної та соціально-культурної скла-

дової, питання історії української економіки залишаються маловідомими. В цьому контексті надалі малодослідженим залишається вплив власників великих земельних маєтностей на формування економічної ситуації не лише України в цілому, але й окремих її регіонів. Разом з тим, саме від волі та рішення того чи іншого землевласника залежав розвиток економічної потужності кожного мікрорегіону. Вивчення вище процесів поставив собі за мету автор статті.

Одним з таких землевласників, діяльність якого значно вплинула на формування економічного підгрунтя такого специфічного регіону України, як Волинь, був рід князів Острозьких. Фактично, найбільшого впливу даний князівський рід набув вже з кінця XV ст., завдяки діяльності князя Костянтина Івановича Острозького. Як справедливо відзначив В. Ульяновський, К. І. Острозький, незважаючи на досягнення ним найвищих державних урядів в історії свого роду, фактично опинився в тіні слави свого сина Костянтина-Василя Острозького [14, с. 3]. Разом з тим, у історіографії склався певний образ даного князя як, в першу чергу, воєначальника, мецената, і лише потім – найбагатшої особи Великого князівства Литовського (ВКЛ). Що більше, визнаючи К. І. Острозького як одного з найбагатших урядовців ВКЛ, більшість дослідників основну свою увагу звертають на проблеми формування Острозького домену, залишаючи поза увагою вплив князя на формування економічної потужності своїх володінь, хоча саме завдяки його діяльності було визначено основні стратегічні напрямки розвитку господарської потужності дому князів Острозьких.

Оцінюючи діяльність князів Острозьких з розбудови та подальшого розвитку економічної потужності свого домену, слід зазначити, що вона розпочалася у період виходу європейської економіки з економічної депресії середини XV ст. та завершилася наприкінці фінансової революції 1590–1620-х рр. Тобто, почавшись у час, коли економіка різних регіонів та областей Європи все більше зазнавала інтегруючого впливу, відображенням якого стало об'єднання регіональних і локальних економічних структур в єдину комерційну систему, основними центрами якої були міста – осередки організованого виробництва та концентрованої робочої сили [19, s. 27, 29], економічні заходи Острозьких завершилися в процесі загальноєвропейських економічних змін, пов'язаних з формуванням нового господарського укладу в Європі, а зокрема, в країнах, пов'язаних з Балтійським торгово-економічним регіоном [20, s. 9]. Що більше, економічна діяльність представників князівської родини проходила в межах творення єдиної ко-

мерційної системи та тісно пов'язаної з нею концентрації капіталу. Щоправда, дані процеси відбувалися нерівномірно, оскільки були тісно пов'язані з регіональними характеристиками (політичним та суспільним устроєм, рівнем торгових зв'язків тощо) [27, s. 651]. Так, наприклад, якщо до 1451 р. Волинська земля фактично становила окреме державне утворення, то вже пізніше розпочинається активний процес її інкорпорації до складу Великого князівства Литовського [28, s. 12, 14-15]. Як результат, по смерті князя Льва-Болеслава Ольгердовича Волинь, остаточно втративши свою незалежність, поступово перетворюється з конфедерації локальних князівств на структурну адміністративну одиницю ВКЛ [7, с. 162-166, 168]. Щоправда, навіть після остаточного включення до складу ВКЛ Волинь надалі утримувала свою окремішність.

Фактично протягом кінця XV – початку XVII ст. в господарській діяльності князів Острозьких можна виокремити декілька напрямків, які в своїй сукупності створили фінансово-економічну потужність князівського дому. Зокрема, це заходи, спрямовані на збільшення земельного фонду родини, локування нових населених пунктів, в тому числі і міського типу, та сприяння розвитку торгівлі.

Одним з базових принципів розвитку економічної могутності будь-якої шляхетської чи магнатської родини у ранньомодерну добу було забезпечення відповідними земельними ресурсами. Зокрема, протягом досліджуваного періоду у земельному питанні Острозькі постійно вирішували дві проблеми: а) повернення ділчих маєтків; б) збільшення земельного фонду. При цьому, проблемою повернення батьківських маєтків фактично розпочиналася діяльність кожного з представників князівського дому у досліджуваній період – від князя К. І. Острозького до Я. К. Острозького, оскільки в результаті ділчих актів або вінових записів батьківська спадщина не лише розпорошувалася, але й частково втрачалася. Наприклад, за результатами поділу маєтностей між князями Юрієм та Іваном Васильовичами (бл. 1461 р.) Острозький домен втратив Заслав з волостю, а також маєтки Білашів, Верхів, Черняхів, Милятин [13, с. 105]. Як віно Катерині Радзивіл з Острозьких у 1579 р. втрачено каменицю у Вільно [22, s. 242]. У 1576 р. Острозькі втрачають чеські маєтності Радніце поблизу Пльзно, отримані ними як спадок по великому коронному гетьману Яну Амору Тарновському [22, s. 242; 26, s. 26-30].

Більш того, протягом всього досліджуваного періоду князівський домен постійно втрачав окремі маєтності, які пізніше нащадками з

певними труднощами поверталися назад. Так, наприклад, отримані у 1428 р. від великого князя Вітовта, сс. Ступно, Новоставці та присілок Ілліно були втрачені Острозькими протягом 30 наступних років і повернуті назад лише на початку XVI ст. [16, s. 92, 136-137, 229-230]. Особливо гостро питання повернення батьківської спадщини постало у період з 1531 по 1574 рр. в процесі об'єднання Острозького домену у руках князя К.-В. Острозького [12, с. 34; 17, s. 206-209; 22, s. 175-176]. Таким чином, можна зазначити, що практично кожен з князів Острозьких, дбаючи про господарську потужність родини, був змушений витратити значні фінансові ресурси на повернення та концентрацію своїх дідових маєтків.

Поряд з поверненням маєтків т. зв. Острозького князівства князі провадили роботу по збільшенню своїх земельних ресурсів шляхом великокнязівських чи королівських надань, купівлі, вінових записів, успадкування маєтностей. При цьому, не можна не відзначити, що левова частка маєтностей надійшла у земельний фонд Острозьких завдяки діяльності князя К. І. Острозького, який, в основному, купував маєтності навколо своїх великих волостей [22, s. 242]. Тобто метою діяльності князя на земельному ринку Волині було створення єдиного господарського комплексу шляхом утворення спільного кордону між своїми маєтками, що лежали в різних волостях. Значну частину маєтків Острозькі отримали шляхом великокнязівських та королівських надань, а також в результаті одруження. Зокрема, в квітні 1570 р. у володіння Острозьких переходить, шляхом вінового запису кн. Софії Острозької з Тарновських, Тарновське графство [26, s. 29-32]. Таким чином, на кінець розглядуваного періоду у володінні князів Острозьких знаходилося 57 міст і містечок, 857 сіл та 111 фільварків [9, с. 128].

Формування земельного фонду автоматично означало ангажування князів у справи господарського розвитку своїх маєтностей. Враховуючи, що практично власник не мав значного впливу на формування товарних надлишків у своїх маєтках, де практикувалася трипільна система, найбільш прийнятним виходом для збільшення прибутків ставала посесія, застава та кредитування. При цьому, застава була найкращим засобом до одномоментного отримання значної грошової суми. Зокрема, у другій половині XVI ст., завдяки використанню застав, К.-В. Острозький отримав 3650 кіп грошей. Щодо кредитування, то отримуючи у заставу ті чи інші маєтності князь через своїх представників намагався отримати якнайбільше зиску та повернути кредитовані кошти щонайменше у подвійній сумі. Так, якщо напри-

кінці XVI ст. князь К.-В. Острозький кредитував близько 161900 кіп грошей, то у результаті його скарбниці, за рахунок використання ресурсів заставних маєтків, мала поповнитися щонайменше у два рази [6, с. 165].

Зростання земельних ресурсів, в першу чергу на теренах Південно-Східної Волині, спонукало Острозьких до пошуку оптимального варіанту загосподарювання краю в умовах постійної військової небезпеки. Найбільш прийнятним у даному випадку стала передача маєтків у посесію. Про це яскраво свідчать кількісні розміри посесійного землеволодіння у прикордонних волостях. Наприклад, у Остропільській волості посесорське землеволодіння переважало замкове у 4,5 рази, Старокостянтинівській та Полонській волостях – у 2 рази [3, с. 282, 285]. Незважаючи на те, що населені пункти передавалися в посесію зі всіма прибутками, частина від них (зазвичай близько третини) надалі надходила до князівського скарбу.

Важливим заходом в контексті збільшення економічних ресурсів родини стала політика локування нових населених пунктів, в першу чергу міст. Слід зазначити, що локаційна політика кн. Острозьких початково була спрямована не стільки на формування міст як торгово-ремісничих центрів, але як осередків, навколо яких формувався певний господарський ареал, а також як оборонних центрів (характерно для Південно-Східної Волині, а також маєтків на Київщині та Брацлавщині). Зокрема оборонні функції – побудова замків, стоять на першому плані у привілеях на осадження, напр. Звягеля у Волинському воєводстві та Чуднова у Київському (1507) [2, с. 32-33; 24, с. 238, № 285].

Лише з XVI ст. у господарській діяльності Острозьких щодо утворення нових міст поступово проявляється напрямок формування міст за торгово-ремісничим принципом, оскільки новоутворене місто сприяло економічному зростанню свого аграрного запліччя – сільської округи. Зокрема у локаціях Острозьких другої половини XVI – початку XVII ст. на перше місце виходять надання, пов'язані з торговельною та ремісничою діяльністю міст [8, с. 61, 65, 79].

Фактично Острозькі створили низку локальних ринків, що обіймали своїм впливом відносно невеликі території радіусом від 2 до 20 км [25, с. 61], що давало змогу населенню навколишніх теренів без перешкоди приїжджати на торг і повертатися назад протягом 1 доби. Таким чином, на міста, як центри князівської адміністрації, покладался контроль за округою-волостю та забезпечення її товарами першого попиту [25, с. 60-61].

Поява локальних ринків на теренах Острозького домену сприяла створенню торгово-ярмаркової системи, яка формувалася за певними принципами. Намагаючись надати права ярмарку та щотижневого торгу своїм маєтностям, Острозькі формували певну торгову мережу, де ярмарки відбувалися протягом року один за одним у розташованих неподалік одне від одного міста. Як результат, купці переїжджали від одного міста Острозьких до іншого не виходячи поза межі острозьких володінь. Для прикладу наведемо одну з таких схем, сформованих в результаті господарської діяльності Острозьких: Острог (19 грудня) – Полонне (22 грудня) – Острог (7 січня) – Черняхів (14 січня) – Острог (19 січня) [16, s. 80, 163, 341].

Збільшення маєтностей дому Острозьких, зростання чисельності підпорядкованих їм міст, а також збільшення товарного господарства в усіх секторах економічного життя т. зв. Острозького князівства та протекціоністська позиція самих князів Острозьких значно вплинули на формування торговельного потенціалу даних володінь [4, с. 329-339].

В першу чергу на формування внутрішньої торгівлі володінь князів Острозьких вплинув процес поєднання кількох менших локальних ринків в один. Характерно, що обидва рівні процесу поєднання (економічний та суспільно-політичний) відбувалися в межах формування волостей. Зокрема, набуті представниками князівської фамілії населені пункти навколо певного міста чи містечка, в першу чергу, Острога, поступово ставали складовими частинами єдиного Острозького маєтку. Даний процес був розтягнутим у часі і між наданням маєтку та його остаточною інкорпорацією у склад Острозького маєтку іноді проходило кілька десятків років. Так, наприклад, отриманий у 1496 р., Здовбицький маєток остаточно був інкорпорований у межі острозького ринку лише на початку 1590-х рр. [1, с. 163].

Разом з тим, процес об'єднання вимагав від власника застосування протекціоністської політики, в першу чергу спрямованої на створення найбільш сприятливих умов для реалізації місцевої товарної продукції. Як результат, вже в кінці XV ст. Острозькі розпочинають заходи щодо отримання територіальних безмитних привілеїв. Особливо активно у даному напрямку діяв К. І. Острозький, стараннями якого у 1508-9 рр. піддані з Дубна, Звягеля, Здетеля, Острога, Полонного, Турова та Чуднова були звільнені від сплати волощини [24, s. 285, № 371; 333, № 452], у 1521 р. піддані Острозького князівства отримали привілеї на безмитний продаж та транспортування солі з Руського воєводства до Волинського. В 1527 р. дія цього привілею була поши-

рена на міщан міст Острог, Дубно, Рівне, Степань, Дорогобуж, Красилів та Полонне [16, s. 311-312, № 323]. Продовженням цих заходів стає отримання у 1570 р., поряд зі звільненням від сплати мита всіх підданих князів Острозьких в межах Волинського воєводства, міщанами та євреями з міста Острога звільнення від сплати будь-яких мит в межах цілої Речі Посполитої [15, s. 103; 18, s. 35v-37].

Поряд зі звільненнями від сплати мита Острозькі, отримуючи у свою власність певні маєтки, в першу чергу двори та фільварки у королівських містах, дбали про вилучення їх з під міської фіскальної юрисдикції. Зокрема у 1498 р. від міських податків звільнено було наданий К. І. Острозькому Атачиківський двір та фільварок у Луцьку [23, s. 181-182, №273].

Намагаючись отримати привілеї для своїх підданих, Острозькі також здійснювали регуляторну функцію, забезпечуючи своїх підданих найбільш сприятливими умовами для провадження торгівлі. Так, наприклад, доволі специфічною прерогативою влади князів Острозьких було право на видавання дозволів на торгівлю тим чи іншим товаром в межах населеного пункту, або заборона в'їзду до нього певним купцям. Прикладом є заборона в 1588 р. на торгівлю заславських купців в Острозі як відповідь на подібні дії зі сторони кн. Заславських [10, арк. 349].

Наступним заходом економічного спрямування, безпосередньо пов'язаним з торговельним розвитком Острозьких маєтностей стала митна політика. Мита, як засіб відносно легкого збільшення прибутків від того чи іншого населеного пункту, починаючи з середини XV ст., користувалися сталою зацікавленістю зі сторони князів Острозьких, що не лише розвивали вже існуючі мита, але й впроваджували нові митні побори на торгових гостинцях через свої землі. Принагідно слід зазначити, що більшість придбаних Острозькими маєтностей диспонувала правом збору мита. Так, наприклад, К. І. Острозький придбав у Миколи Бернатовича у 1498 р. маєтність Шепле разом з половиною мита [23, s. 173, №255].

Більш того, базуючись на давньому руському праві, Острозькі, як представники місцевої владної еліти, намагалися створювати в межах своїх маєтностей чим більше мостів, гребель, різного роду гатей, за переїзд якими бралось мито. Що характерно, неодноразові намагання державних структур ВКЛ та Польського королівства ліквідувати численні "звиклі" та "незвиклі" мита у приватних володіннях, а в тому числі і у острозьких володіннях, викликали шалений спротив зі

сторони князів Острозьких, які у відповідний момент скаржилися на численні шкоди своїм маєностям від проїжджих купців і вимагали додаткових привілеїв на запровадження там нових мит або надання нових безмитних привілеїв [5, с. 120-133].

Загалом слід зазначити, що саме завдяки протекціонізму зі сторони князівської родини, а також сприятливій не лише торгово-економічній, а й політичній ситуації, Острожчина, як сукупність всіх володінь князів Острозьких, доволі швидко займає одне з провідних місць у економічній структурі як ВКЛ, так і Речі Посполитої. Для прикладу, від 1490-х рр. провідне місце у безпосередній, а також і у посередницькій торгівлі худобою займають піддані Острозьких, які не зосереджуючись лише на продажу місцевої худоби, активно купують і пізніше перепродують до Корони Польської тисячні гурти молдавської чи волоської худоби [11, с. 97-99, 108]. При цьому на забезпечення даного виду торгівлі працювали практично всі південноволинські маєності кн. Острозьких поблизу міст Красилів, Сульжинці, Базалія та Костянтинів, де, власне, й випасалася придбана у Молдавії та Волощині худоба перед відправкою її на ринок Центральної та Західної Європи. Слід зазначити також, що особливої активізації дане торговельне спрямування фільваркового господарства дістало наприкінці XVI ст. і досягло свого апогею за часів Януша Острозького [21, с. 19, 82].

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблема господарської діяльності Острозьких вимагає комплексного узагальнюючого підходу. Оскільки лише співставлення всіх аспектів економічної політики, що впроваджувалася князівською родиною на своїх землях, дозволяє створити не лише цілісну картину соціально-економічного розвитку Острозького домену, але й зрозуміти, які ідеї та чинники впливали на її творення.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссиею (Далі – АЗР). – Спб., 1846. – Т. 1 (1340 – 1506). – 419 с.
2. АЗР. – Спб., 1848. – Т. 2 (1506 – 1544). – 437 с.
3. Атаманенко В. Б. Волинські маєності Острозьких: склад та структура / В. Б. Атаманенко // Наукові записки НаУОА. Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2008. – Вип. 13. – С. 266-328.
4. Берковський В. Г. До питання ролі Острожчини в розвиткові ло-

кальної та регіональної торгівлі Волині (XVI – перша половина XVII ст.) / В. Г. Берковський // Наукові записки Національного університету "Острозька Академія": Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2008. – Вип. 13. – С. 329-339.

5. Берковський В. Г. Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. / В. Г. Берковський // Вісник Академії митної служби України. – Дніпропетровськ, 2006. – № 1 (29). – С. 120-133.

6. Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. / А. Блануца – К., 2007. – 248 с.

7. Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV – XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація / Л. Войтович // Профонема. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклав Б. Якимович. – Львів, 1998. – Вип. 5. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – С. 153-168.

8. Заєць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. / Заєць А. Є. – Львів, 2003. – 205 с.

9. Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н. П. Ковальський // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 113-137.

10. Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 91, спр. 62.

11. Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI – XVII веках / Подградская Е. М. – Кишинёв, 1968. – 224 с.

12. Соболев Л. Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века / Л. Соболев // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С. 33-48.

13. Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості / І. Тесленко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. III: Джерелознавчі дисципліни. – С. 102-123.

14. Ульяновський В. "Славний для всіх часів чоловік": князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог, 2009. – 166 с.

15. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie / wyd. przez X. Liske, A. Prochaske, O. Pietruski. – Lwów, 1884. – Т. X.

16. Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / wyd. przez B. Gorczaka (Далі – AKLS). – Lwów, 1890. – Т. III. – 556 s.

17. AKLS. – Lwów, 1890. – Т. IV. – 647 s.

18. Archiwum Państwowy w Lublinie. – F. 8 "Księgi grodzkie lubelskie. Seria: RMO". – Sygn. 39

19. Farr J. R., *On the Shop Floor: Guilds, Artisans, and the European Market Economy, 1350 – 1750* / J. R. Farr // *Journal of Early Modern History*. – T. I. – 1997. – Nr 1.
20. Hart M. *Money and trust. Amsterdam moneylenders and the rise of the modern state, 1478–1794* / M. Hart // XIV International Economic History Congress. – Helsinki, 2006. – Session 13.
21. Horn M. *Handel wołami na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w.* / M. Horn // *RDSG*. – 1962. – t. XXIV
22. Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej* / Kempa T. – Toruń, 1997.
23. *Lietuvos Metrika – Lithuanian Metrica – Литовская Метрика*. – Vilnius, 2007. – Kn. 6 (1494 – 1506): *Užrašymų knyga 6*.
24. *Lietuvos Metrika – Lithuanian Metrica – Литовская Метрика*. – Vilnius, 2004. – Kn. 8 (1499 – 1514): *Užrašymų kn. 8*.
25. Małecki J. *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku* / J. Małecki – Warszawa, 1963. – 250 s.
26. Moskal K. *In castro nostro Tarnoviensi. Zamek Tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dóbr Tarnowskich* / K. Moskal – Tarnów, 2004.
27. Nightingale P. *England and the European Depression of the Mid-Fifteenth Century* / P. Nightingale // *The Journal of European Economic History*. – T. XXVI. – 1997. – Nr 3.
28. Zajączkowski S. *Wołyń pod panowaniem Litwy* / S. Zajączkowski // *Rocznik Wołyński*. – Równe, 1931. – t. II.